

Filozófia és irodalomértés

A filozófia úgyszólván kezdettől igényli, hogy az embertudományok legfényesebb gyöngyeként tartsák számon. A kontemplatív racionalizmus felmagasztalására és a legveszélyesebb vetélytárs, a művészet s az irodalom lebecsülésére ismeretesen először Platon gyűjtött össze tetemes érvehalmazt *Az állam* című, hírneves tanulmányában. A művészetet s a művészeket elmarasztaló deklarációk ugyan nemigen válnak dicsőségére a szerzőnek: a görög gondolkodó érvrendszerén nemcsak az esztétikai kérdések iránt fogékony művészetbarátok, de az argumentációtól érveléstechnikai korrektséget, logikai hitelt, lehető többszemponútást elváró olvasók is méltán bosszankodhatnak. A bölcsélet azonban az elkövetkező évszázadok (évezredek) során nagyon is kivívta a vágyott presztízst. A humaniorák világában, a szellem emberei között alighanem ma is a bölcsészettudományok királynőjének számít; irodalmárok, nyelvészek, történészek, művészetkutatók sokasága gondolja, hogy filozófiai attitűdök, megközelítések, fogalmak által magasabb szférába tud átlépni, és hitelesebb fundamentumot tud teremteni. De vajon valóban így van ez? A tradicionális elsőbbséget, az evidens mintaadó szerepet nem kellene némileg problematizálnunk? Vagy – szerényebben, visszafogottabban szólva – a magunk irodalmári érdeke felől megvizsgálunk? A bölcséleti rendszerek által szolgáltatott előfeltevérendszer, attitűdöt, módszertant a működőképes irodalomértés szempontjai alapján mérlegelnünk, könyvelésünkbe kárt és hasznót, útmutatást és félrevezetést egyaránt bevezetve? A kérdéskör nagysága és bonyolultsága természetesen sokrétű, alapos válaszkísérleteket követel. De néhány probléma felvillantására talán egy kisebb terjedelmű írás is vállalkozhat.

A nyolcvanas években gyökeresen átalakuló, a pártállami évek tiltó, szűkítő horizontját bővíteni kívánó hazai irodalomértés alighanem természetszerűleg túlbecsülte a filozófia számunkra való jelentőségét. A kérdésről nemrég a XX. század utolsó évtizedeinek nagy presztízssű irodalomtudományi munkáját,

NYILASY BALÁZS (1950) költő, irodalomtörténész. A Károli Gáspár Református Egyetemen tanít.

a *7 kísérlet a kései József Attiláról* című tanulmánykötetet megidézve emlékeztem meg.¹ Dolgozatomban viszonylag részletesen megjelenítettem, hogy az 1982-ben megjelent könyv szerzője, Németh G. Béla nem egyszerűen a marxizmusnál szubtilisabb bölcelet felé hajlott, s a „polgári filozófia” sokrétűbb, sokszínűbb gondolatvilágának befogadását szorgalmazta, de minden megállapításával, értékítéletével a bölcelet centrális jelentőségét, magas létrangját jelezte, szuggesztálta, és a marxizmus optimizmusát cáfoló, válságkifejező filozófiát a mélység, autenticitás képviselőjeként idézte meg. A „léttani érzékelésnek és válaszkérésnek”² elsőbbséget biztosító irodalomtudós József Attila kései költői korszakát elemelve Martin Heidegger egzisztenciálfilozófiájához fordult, a marburgi filozófus premisszáit, következtetéseit, conceptualizációs technikáját evidensen elfogadta és mintakövetésre ajánlotta. A szorongás, a semmi és a halál a tanulmányban alapvető emberi tényezővé, tartalmassági kritériummá váltak, s a XX. század válságvilágát megfogalmazó magyar alkotó *semmivel* folytatott küzdelmét Németh G. a heideggeri időszemlélet, szorongás, bűntudat, halállal szembeniség fogalmaival igyekezett megvilágítani.

A nyolcvanas évek legnagyobb tekintélyű irodalomtudósa tanulmányát abban az időszakban publikálta, amikor a kommunista irodalomértés keretei már recsegték-ropogtak, s a megújulás, továbblépés szükségességéhez nem fért kétség. A pártállami éra durva filozófiaellenességét ismerve a Németh G. Béla-i meggyőződés, a bölcelet mélységébe, jelentőségébe, mintaszolgáltató erejébe vetett hit, a „léttani érzékelés és válaszkérés” felmagasztalása s Martin Heidegger minta- és példaadó szerepének elfogadása voltaképpen érthető és természetes reakció. De vajon az irodalmár apológiája nyitottabb szellemi horizontok felől nézve is indokoltnak látszik?

Említett tanulmányomban a kérdésen töprengve a harmincas évekhez léptem vissza, s a hazai szakmai közösség ekkori, Martin Heideggerrel kapcsolatos állásfoglalásait idéztem meg; Barta János, Jánosi József, Mátrai László, Ortvy Rudolf, Joó Tibor, Brandenstein Béla írásaira hivatkozva mutattam be, hogy a korszak magyar bölcselői a nyolcvanas évek irodalmárához képest jóval elemzőbben és kritikusabban beszélnek Martin Heidegger fő művéről. A hazai példákat azonban talán érdemes egy kicsit tovább is bővíteni. A *Sein und Zeit* értelmezéséhez és értékeléséhez még egy írást felhasználnék; a Bertrand Russell utáni bölcelet neves képviselőjét, Alfred Jules Ayert idézném meg. A szerző *Reflections on existentialism* című dolgozata 1967-ben jelent meg szakfolyóiratban, majd két év múlva külön tanulmánykötetben látott napvilágot. Az írás Heidegger metafizikájával is hangsúlyosan foglalkozik, s Ayer fejtegetései, ítéletei, konklúziói a Németh G. Béla-i méltatás tükrében bizony elviselhetetlenül szubverzívnek, tiszteletlennek tűnhetnek. Az angol tudós a heideggeri létszemlélet centrumát jelentő *Dasein* fogalmát, a német bölcselő sajátos időszemléletét, a *Man*, az

1 Nyilasy Balázs: *Szavak tánca és árnyéktánca*. Budapest, 2014, Argumentum, 51–60.

2 Németh G. Béla: *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Budapest, 1982, Tankönyvkiadó, 47.

Angst fogalmát, a létmeghatározó szorongás, a halállal szembeniség premiszáit és a *semmi* terminusát veszi górcső alá; s a marburgi filozófus előfeltevései és következtetései az analitikus filozófia logikai, érveléstechnikai követelményrendszerén megmértve rendre könnyűnek találtnak. A. J. Ayer megalapozatlan premisszákra, inkorrekt következtetésekre mutat rá, pszichológiai kondíciók, előfeltevések logikai szükségszerűséggé stilizálását konstatálja, az időszemlélet problematikusságait elemzi, a *semmi* fogalmi konstrukcióját bírálja, és a logikai szférából való kilépés módozatát utasítja el. A *Sein und Zeit* és a *Was ist Metaphysic?* az ő szemével nézve valamiféle hibridet alkotnak: a szorongáskifejező egzisztenciálfilozófiai vallomások és az értekezés kontaminációjának tűnnek, s ez az „álfilozófia” (a föltétlen logikai, érvelési korrektséget igénylő bíráló így látja) indokolatlan voluntarizmussal apellál igazságérvényre, várja el az olvasótól a kinyilvánítások értelmi-logikai belátását, elfogadását. Miért kellene a „halál-autenticitás”, a föltétlen halállal szembeniség gondolatát elfogadnunk, igenelnünk, magunkévá tennünk, hiszen a pszichológia tanúsága szerint egyedül az élet eseményeiben vagyunk érdekeltek? – kérdezi a heideggeri eszméket problematizáló, relativizáló analitikus filozófus. A szorongás és a halál létrangot adó elsőbbségét semmi sem indokolja; a nagy erővel sulykolt heideggeri gondolat, hogy a halállal szembeniség az egyedül méltó, autentikus emberi attitűd, s a halál elfelejtése, elfedése inautentikus, méltatlan manipuláció, egyáltalán nem igaz – állítja határozottan. Ha „csalás” volna is a végső, létmeghatározó érvényű halálról megfedkezünk, erre a „csalásra” az alkotó, értelmes emberi élethez éppen hogy szükségünk van – kanyarodik vissza kritikájában a józan észhez s a mindennapi emberi gyakorlathoz, éppen ahhoz a szférához, amelyet a heideggeri filozófia oly tudatosan és látványosan negligál.³

Alfred Jules Ayer Heideggerre és az egzisztencializmusra vonatkozó kritikája természetesen nagyobb gondolkozástörténeti folyamat részeként is felfogható. Az angol filozófus a XX. század egyik legfontosabb bölcseleti áramlatához, metafizika-kritikai attitűdjéhez kapcsolódik, érvrendszere Russell-lel, Whiteheaddel, a *Traktátust* író Wittgensteinnel és a Bécsi Kör elveivel mutat rokonságot. Rudolf Carnap 1931-ben *A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül* című tanulmányában ugyancsak a *Was ist Metaphysic?*-ből idézve mutatta be az „álfilozófia” látszatállításokat teremtő módszert, szorgalmazta a levezethetőség, igazságértelem és verifikálhatóság kritériumait (marasztalta el a tényállások bemutatásának látszatát keltő metafizikát az életérzés kifejezését nyíltan megvalló, megvalósító – s ekképpen hiteles – művészettel szemben), és jutott el

3 „What is the virtue in being obsessed by death and seeing the skull beneath the skin? [...] But why should it be his duty to dwell upon the progress in guilt and *Angst*? It is not as if his life would thereby become more agreeable or useful. Quite the contrary. The suggestion is that not to be obsessed with death is somehow cheating. But it is not clear, why it is cheating. And if it were, perhaps this is a case in which cheating is allowable, even one in which we ought to cheat.” A. J. Ayer: *Metaphysics and Common Sense*. London, 1969, Macmillan and co Ltd., 211–212.

addig a konklúzióig, hogy egyáltalán „[...] nem lehetségesek értelmes metafizikai állítások”.⁴ Moritz Schlick, a Bécsi Kör vezetője *A filozófia fordulata* című írásában iróniával emlékezett meg Descartes, Spinoza és Kant tudományos önbizalmáról s a XX. század filozófusa számára a csendes szkepszist és rezignációt ajánlotta. „Egyetlen kísérlet sem vehető komolyan, amely arra irányul, hogy a rendszerek káoszának véget vessen, és a filozófia sorsában fordulatot hozzon [...] Meggyőződésem [...] hogy jelenleg a filozófia teljes és végleges fordulatának idejét éljük, és hogy ténylegesen jogunkban áll e rendszerek terméketlen harcát befejezettnek tekinteni” – fejezte ki nagyon határozottan a bölcsélettel kapcsolatos kételyét.⁵

A problematizáló kritika természetesen indokolt, de a bölcsélet válságát Russell, Wittgenstein s a Bécsi Kör sem oldotta meg. A logikai pozitivizmus metafizika-bírálatja sikeres volt, de a pozitív állításokkal kapcsolatban már súlyos nehézségek merültek fel. A filozófia válságából az analitikus gondolkodói kör ismeretesen úgy próbált kimenekülni, hogy a hagyományos, totalizáló, végső magyarázatokat preferáló, életproblémákra kérdező attitűdöt kerek perccé visszautasította, a bölcséletet a formális és a matematikai logika világába vezette vissza, s feladatként a tudomány kijelentés-rendszerének ellenőrzését, átvizsgálását jelölte ki. Mindeközben azonban a rések, megoldatlanságok, anomáliák mind nyilvánvalóbbakká lettek. A verifikációs elv, a neopozitivisták filozófia valamikori büszkesége már a harmincas években megrendült, s előbb-utóbb a formállogikai kalkulusokról is kiderült: egyik sem tekinthető a nyelv egyetemleges logikájának. A nyelvi kijelentések, a gondolkodás és a logika egybemosása idővel tarthatatlanná vált, s az absztrakt-formalizáló módszertan megérett erejébe vetett hit megcsappant; Russellék beszédmódját egyre kevesebben tartották számon megoldó, megváltó módszerként. A tudományos-absztrakciós leírások megváltó erejében reménykedő logikai pozitivizmus és analitikus filozófia nem tudta megoldani a válságot, s nem mutatott hiteles menekülési útvonalat.

Talán a szükségképpen sommás problémajelzések is jelzik, hogy A. J. Ayer Heidegger-bírálatát és metafizika-kritikáját nem érdemes az analitikus filozófus egyoldalú, elfogult álláspontjának gondolnunk. A bölcsélet, úgy tűnik, alapvető válságban van, és új módszertanra szorul. S a kételyt a hetvenes-nyolcvanas évek gondolkodói is messzemenően osztják. Hanák Tibor, a magyar kutató például nemcsak az életfilozófiákkal, a neotomizmussal s a marxizmussal, de a bölcsélet tradicionális univerzálialvével, szisztematizáló akaratával szemben is bizalmatlan. A filozófia az ő szemében nem a „megtalált igazság őrzője, vallások és világnézetek alázatos támogatója, lobogó eszme, népeket vezető ideológia, megoldás és megváltás”.⁶ A problematikus, tartalmatlan állítások és rendszerterem-

4 *A bécsi kör filozófiája*. Vál. Altrichter Ferenc. Budapest, 1972, Gondolat, 85.

5 I. m. 52–53.

6 Hanák Tibor: *A filozófia: kritika*. Bécs, 1980, 7.

tések ideje – Hanák így véli – egyértelműen lejárt; egyáltalán „nincs sajátos filozófiai tárgykör”,⁷ a bölcselet számára rendelt speciális valóságként. A „gondolat hőseinek” a kritikával kell immáron beérniük, a szilárdnak látszó igazságok, előítéletek, mítoszok elmozdítására, destabilizálására, megkérdőjelezésére kell koncentrálniuk. Hivatásuk, kutatói feladatuk, hogy „a pozitívban, a megoldásnak kínált teóriákban a negatívát, a túlzást, a tarthatatlant, egyszerűen valamilyen elégtelenséget”⁸ észreveggyék, feltárják. A teljes funkcióváltást Hanák Tibor már csak azért is természetesnek tartja, mert szerinte a filozófia erős oldala mindig a kritika volt, és sohasem a szisztematizáció, a rendszeralkotás. „Arisztotelész legjelentősebb tette a platonizmus kritikája, nem pedig annak módosításai, melyre ráépültek a metafizikai spekulációk. Descartes-nál a skolasztika bizonyosságtudatának, kifelé néző objektum-központúságának kikezdése a módszeres kételkedéssel, Kantnál az egész addigi filozófiai szemlélet kibillentése (a „kopernikuszi fordulat”) volt igazán jelentős, vagy pl. Marxnál a kapitalizmusbírálat, nem pedig azok az új elméletek, melyeket a filozófusok, tudósok megoldásként felkínáltak” – fejtegeti 1980-ban Ausztriában megjelent könyvében.⁹

„A szisztémákban való gondolkodás Kierkegaard, Nietzsche és Bergson példája nyomán [...] szűknek és hamisnak bizonyult. Egyrészt az objektum nem bontakozott ki a maga természetének vagy legalábbis eredeti adottsági módjának megfelelően, mert a rendszeralkotó alany a szisztémaképzés princípiuma szerint a kívánatos helyre és a szempontjainak megfelelő klisébe terelte. Másrészt ezzel az eljárással a nagy Egész került a vonatkozások középpontjába és minden részlet, a tényleges, a konkrétum, az egyedi csupán mediatív szerepet kapott. Ennek jogos visszahatásaként ma csak relatív jelentősége van az egyes rendszereknek, iskoláknak és némiképp az irányzatoknak is, noha az egyes problémák megközelítésének módja új, nem szisztémán alapuló tagolódást hoz létre. Bizonyos mértékben ugyanez áll az egyes filozófiai diszciplínákra (logika, etika stb.), melyek iskolásként elszigetelt külön élete fellazult, nem valamely rendszer szolgálatának következtében, hanem épp az egyes problémák többoldalú megragadásának érdekében. A filozófia a szisztematizmusból a problématisztémába hajózott át – mint Ugo Spirito írja. A kérdések primátusa a hagyományostól eltérő, belső átcsoportosításokat tesz szükségessé a filozófiában, előnyben részesíti az analitikus módszereket, növeli a szakszerűséget, de egyben részletlátást, sokszor részletekben elvesztést és nyitvamaradást jelent. Az egyes kérdések fokozott szerepe azt is magával hozza, hogy a jelenkori filozófia nagy átlaga nem respondeáló jellegű, hanem a kérdést kérdésnek hagyja, újrafogalmazza, részletezi, aktualizálja, az eddigi válaszkísérleteket radikálisan kritikus szemmel nézi, és ezzel a feleletet váró embert meghagyja a kérdező nyugtalanságában” – kezeli ugyanő a teória hagyományos szisztematizáló akaratát erős kritikával

7 I. m. 8.

8 I. m. 10.

9 I. m. 10-11.

új, alkalmas módszertanon töprengve *Ideológiák és korunk* című könyvében a hatvanas évtized legvégén.¹⁰

Hanák helyzetértékelésére mindenképpen érdemes odafigyelni, bár a szisztematizáló, egyazonosságra építő filozófia beható kritikájával évtizedekkel korábban is találkozhatunk. E szempontból Ludwig Wittgenstein 1945-ben publikált könyvét különösen hasznos olvasmányként tarthatjuk számon. A *Filozófiai vizsgálódások* egyértelműen a szembenézések, átértékelések, beható korrekciók jegyében fogant, a Bécsi Kör nagy elődje és példaképe benne leszámol a logikába vetett föltétlen bizalommal, feladja az általában vett nyelv koncepcióját, s a nyelvjátékok fogalmát bevezetve az életvilág beemelésére, az egyazonosságot kereső tudatfilozófiai aspektus meghaladására s hitelesebb módszertan megteremtésére törekszik.

„Két évvel ezelőtt azonban alkalmam nyílt arra, hogy első könyvemem (a *Logikai-filozófiai vizsgálódást*) újraolvassam és gondolataimat másoknak megvilágítsam. Ekkor hirtelen olybá tűnt fel számomra, hogy ama régi gondolatokat az újakkal együtt kellene megjelentetnem: hogy az újak csak régebbi gondolkodásmóddal szemben s a régi háttere előtt kerülhetnek megfelelő megvilágításba.

Amióta ugyanis tizenhat évvel ezelőtt újra elkezdtem filozófiával foglalkozni, súlyos tévedéseket kellett felfedeznem abban, amit ebben az első könyvemben lefektettem” – nyilvánítja ki saját korábbi absztrakciós módszerével szembeni fenntartásait Wittgenstein már értekezése kezdetén, könyve 1945-ös előszavában.

„Felfedezni valamiről, hogy egészen egyszerűen értelmetlenség – ebből állnak a filozófia eredményei; meg duzzanatokból, amelyeket az értelem szerzett, amikor a nyelv határainak rohant” – jelzi a létmegértésre törő bölcsélettel kapcsolatos szkepszisét az I. rész 119. paragrafusában.¹¹

Alfred Jules Ayer metafizikát bíráló érveit, Hanák Tibor általános filozófiakritikáját, Ludwig Wittgenstein módszertani innovációját természetesen nem kell maradéktalanul elfogadnunk. A bölcsélet kétely nélküli apológiára mindazonáltal nemigen van módunk. Németh G. Béla víziójában a filozófia még biztos, evidens fundamentumnak, az irodalomelméleti, poétikai gondolkozást megalapozó állványzatnak tűnt, mi azonban a szubsztancializáló, univerzalizáló gondolkozásmódok mély válságát érzékeljük. A tradicionális bölcsélet szerintünk az irodalmár alapvető megértési gondjaira, módszertani kereséseire nem fog gyógyszerként szolgálni, sőt a posztstrukturalizmus zsákutcáit és ezredfordulós válságát megtapasztalva egyenesen gyanakszunk azokra a mechanikus kölcsönzésekre, módszertani mintakövetésekre, amelyek az irodalom elméletét a filozófiai tradícióhoz kapcsolják.

10 Hanák Tibor: *Ideológiák és korunk*. London, 1969, Szepsi Csombor Kör, 28–29.

11 Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, 1998, Atlantisz, 12, 80.

A probléma jelzésként az ezredfordulós amerikai irodalomelmélet gyakran használja a *teoretism* (teoretizmus) kifejezést. A terminus nem csupán a posztstrukturalizmusra utal, de az elméleti gondolkozás általános dilemmáit, a szubsztancializáló, univerzalizáló, szisztematizáló hajlamhoz társuló (abból következő) anomáliákat is jelzi. Teoretizmusról akkor beszélhetünk, ha a rendszerszerű gondolat ethosza eluralkodik, az érvelési konstrukciók túlbúrjánzanak, a mindennapi tapasztalat, az empiria tanúságtételei (a kézenfekvő, egyszerű érvelési lehetőségekkel együtt) félresöpörtetnek, diszkreditáltak. A teoretizmus csúcsra járatóiként alighanem az életvilágot kiküszöbölő, a beszéd és az életösszefüggések normális kontextusát félresöpörő dekonstruktivizmust tarthatjuk számon. A nyelv mitizálása és elméleti központtá avatása (az írás beszéd elé helyezése, a szerzői intenciók, szándékok, tevékenységi formák átruházása és társaik) az évezredes irodalomkritikai normalitás átlépését jelentik. De a spekulatív racionalizmus igazából már a modern irodalomelméletet születésénél jelen van. Az orosz formalisták is nyilvánvaló igazság előtt hunyták be a szemüket, amikor az intern megközelítés gondolatköreit bejárva az orosz hősénekekben végbenemő harci párbaj sajátosságait, a menyasszonyrablás motívumát semmiképpen sem voltak hajlandók a külső társadalomvilághoz kötni.

Az irodalomelmélet nagy tehetetelen töprengve, a „theory-worldöt”, teóriavilágot teremtő, *spekulatív racionalizmus* genealógiáját firtatva alighanem törvényszerűen jutunk el a bölcselet tradíciójához. A gondolatmunkának elsőbbséget biztosító s a közvetlen, mindennapi tapasztalatot félresöpörő módszertant ugyanis filozófusok találták ki, és filozófusok örökítették át az embertudományok más válfajaira. A bölcselők (a filozófia végtelen sokféleségét bekalkulálva is megköcskázthatjuk) nem a zavaros, megbízhatatlan valóság, hanem a *gondolat hősei*. A racionális spekuláció elsőbbsége már a preszokratikus görög szellemi környezetben is nyilvánvaló evidencia volt. A mozgást mindenáron tagadó Zénon négy apóriájában abszurd álláspontot képviselve demonstrálta a gondolat s az érveléstechnika fölényét, erejét a szemünkkel látott, érzékszerveinkkel megtapasztalt valóság fölött. (A gyors lábú Achilleusz sohasem érheti utol a teknősbékát, hiszen amíg a görög hős elérkezik az ő helyzetébe, az állat is megtesz egy kicsinyke távolságot, és így tovább a végtelenségig...)

Racionális gondolatmunka és empiria ellentétét az Empedoklésztől Wittgensteinig ívelő századok természetesen sokféle árnyalatban, viszonyrendszerben (a zénoni attitűdhöz képest nyilvánvalóan bonyolultabban, rejtettebben) mutatták fel, de a józan ésszel, a közvetlen tapasztalattal szembeni bizalmatlanságot így is a bölcselet alapvető attitűdjeként tarthatjuk számon.

„[...] aki filozófus akar lenni, annak meg kell tanulnia, hogy ne riadjon vissza az abszurdumoktól”. „[...] mert a filozófia nem más, mint kísérlet arra, hogy feleletet adjunk ilyen végső kérdésekre, de ne gondtalan és dogmatikus módon, amint ez a mindennapi életben, de a tudományokban is szokásunk, hanem kritikai alapon, miután előzőleg átkutattuk mindazt, ami ezeket a kérdéseket

bonyolulttá teszi, és ráeszméltünk mindarra, ami közönséges gondolatainkat jellemzi”, „De minden megállapítás, amely megmondja, hogy mi is az, amit közvetlen tapasztalataink mutatnak, nagyon valószínűleg téves” – utal a dilemmára és tesz rokonszenv-nyilatkozatot a gondolatmunka elsőbbsége mellett a filozófia hivatásáról töprengő (a józan ésszel szemben amúgy egyáltalán nem elleneséges) Bertrand Russell is.¹²

Gondolatmunka és empíria ellentéte – jól tudjuk – az újkori gnosszeológia térnyerésével tovább éleződött. Russell imént idézett filozófiai bevezetőjében az asztal simaságát, színeit, felületi egyenetlenségeit, alakját vonta játékba, s az érzetek, érzéki adatok megbízhatatlanságát, illuzórikusságát elemezve a magabiztos tudás teljes visszavonásáig jutott el. A módszeres racionalista kritika – úgy tűnik – végül a dolgok minden attribútumát kétségessé teszi, még jó, ha a „Ding an sich”, a „magánvaló tárgy” fogalmát engedélyezi, lehetővé teszi.

„Egy bizonyos értelemben el kell ismerni, hogy sohasem tudjuk önmagunkon és tapasztalatainkon kívül más dolgok létezését *bebizonyítani*. Semmiféle logikai lehetetlenség sem származik abból a feltevésből, hogy a világ önmagamból, gondolataimból, érzelmeimből és érzeteimből áll, és hogy minden más puszta képzelődés [...]” – ismeri be Russell, hogy a racionalizmus által még a dolgok létezését sem tudjuk bizonyossá tenni. „Azt találjuk, hogy minden ismeretnek ösztönszerű meggyőződéseinken kell nyugodnia, és ha ezeket elvetjük, semmi sem marad meg” – kénytelen a becsületes eszmunkától visszalépni, hogy művelleti alapot teremthessen a további lépésekhez.¹³

Bertrand Russell szellemes okfejtése dióhéjban az újkori gnosszeológia által befutott pályát szemlélteti. A Descartes, Locke, Hume által kezdeményezett ismeretelmélet dilemmáiról (racionalista gondolatmunka és tapasztalati érzékelés, észlelés ellentéteiről) azért is érdemes pár szót ejtenünk, mert a problémakör az irodalom kutatóját is érinti. Sőt, a gnosszeológia roppant térnyerése a szellemtudományok egészét befolyásolta. A humán szaktudomány és elmélet az utóbbi évtizedekben, mondhatni, Szküllák és Kharübdiszek között igyekszik lavírozni: az egyik oldalról az ismeretelmélet mindent bekebelező falánk torka, a másik oldalról a természetes észlelés anakronisztikusnak tűnő naivsága fenyegeti. Az egyszerűsítő naivságot már csak azért is nehéz vállalni, mert az ismeretkutatók, hermeneuták, fenomenológusok (John Locke, David Hume, Immanuel Kant, Friedrich Schleiermacher, Edmund Husserl, Hans-Georg Gadamer és társaik) éppen elég meghatározó eszmét, fogalmat, gondolatirányt gyártottak, teremtettek. Az ismeretelmélet fogalomvilágának, gondolkodásmódjának mára jelentős kulturális presztízse van, s az irodalom elmélete nemigen teheti meg, hogy e presztízst egyszerűen semmibe veszi.

Jó döntést hozni igen nehéz, ne csodálkozzunk hát, hogy a literátor a megértés-vizsgálatot végül igyekszik belekeverní az irodalomértés világába. Az

12 Bertrand Russell: *A filozófia alaproblémái*. Budapest, 1991, KOssuth, 23, 9.

13 I. m. 25, 28.

eredmény azonban többnyire valamiféle terméketlen összekeveredés lesz. A hermeneutika és irodalomtudomány kapcsolata is efféle összekeverés-összekeveredés benyomását kelti. A *hermeneutikus irodalomszemlélet* – emlékezhetünk rá – hazai tájainkon nemrég még roppant presztízstértékű, érdemdús varázsszó volt. Friedrich Schleiermacher, Wilhelm Dilthey, E. D. Hirsch, Hans-Georg Gadamer megértéstudományi alapeszméit és alapfogalmait alig pár éve még sűrűn és áhítatos buzgalommal idéztük. A *szászó*, a *szándék*, a *szövegjelentés*, a *szövegértelem*, az *intenció*, a *hermeneutikai kör* képzetéhez, a *horizontösszeolvadás* látványos műszavához mindegyre roppant elvárásokat kapcsoltunk. A megértéstan spekulatív fogalmait és dilemmáit serénykedő buzgalommal próbáltuk az irodalomra, s a nagy presztízstértékű hermeneutikai vitáktól eltanultuk a makacsul sarkító gondolkozásmódot is. Az eredeti jelentést és az újraélési esélyt Schleiermacher, Hirsch, Gadamer tekintélyes pro és kontra érveit magunkévá téve mindegyre az elszakítottág, az antagonisztikus ellentét jegyében mutattuk fel. A rekreációs újraélés lehetetlenségének dilemmáját számtalan elmélkedés alapjává tettük, s közben bölcsen elhallgattuk, hogy e megoldhatatlan elméleti problémát voltaképpen minden jó elemző (történész, irodalomtörténész) megoldja, hiszen múlt és jelen, elsődleges és másodlagos jelentés, visszaidézés és gazdagítás közt tartalmas egyensúlyt teremt.

Érdekes, hogy a gnosszeológiát olykor még az elkötelezett, professzionalista szakértő is belterjesnek, terméketlennek látja. A fenomenológus Edmund Husserl mindenesetre a legnagyobb határozottsággal ajánlja a szaktudományoknak az ismeretelmélet teljes negligálását, s a modern újkor filozófusai is mind számosabban érzékelik a gnosszeológia zsákutcás mivoltát. E zsákutca persze már a lendületes startnál is világosan látható volt. Az ismeretelmélet szükségképpen csapdajellegét a diszciplína legnagyobb XVIII. századi képviselője, David Hume is érzékelte, hiszen a korrekt filozófiai „értelemmunkát” és az empirikus, életszerű normalitást, a szkepszisbelátást és az életigényeket összeegyeztethetetlen különeműségeként, antagonisztikus ellentmondásokként jelenítette meg. A filozófus a *Treatise of Human Nature* Első könyve negyedik részében felteszi a kérdést: valóban őszintén vallja-e, hogy minden bizonytalan, és ítélőképességünknek nincs mércéje az igazság és a téveszme megállapítására. S a skót gondolkodó válaszában a filozófiai racionalitás ethosát vonja vissza és az ismeretelmélet komolyságát kérdőjelezi meg. A totális bizonytalanság eszméjét sem ő maga, sem senki más nem teheti magáévá őszintén, következetesen, hiszen a természet megváltoztathatatlan, abszolút szükségszerűséggel kényszerít bennünket ítélkezésre, amiként az érzésre és a lélegzésre is – olvashatjuk a becsületes, szkeptikus hume-i helyzetértékelést. („Nature, by an absolute and uncontrollable necessity has determined us to judge as well as to breathe and feel [...]”)¹⁴

Az ismeretelmélet zsákutcás jellegét a nagy hegeli, kanti gondolatépítmények kudarca után a XX. századra mind több gondolkodó látta be, ismerte el.

14 David Hume: *A Treatise of Human Nature*. Oxford, 1978, Oxford University Press, 182, 183.

„Hitem szerint az episztemológia törbe csalta a modern filozófiát, s kevés híján tönkretette; remélem, eljön az az idő, amikor a megismerési folyamat tanulmányozása elismerten a lélektan tudományának körébe fog tartozni, s a filozófiát ismét úgy fogják fel, mint minden tapasztalás szintetikus értelmezését, nem pedig mint a tapasztalás módjának és folyamatának elemző leírását” – írja Will Durant 1926-ban filozófiatörténete előszavában.¹⁵ S a filozófiában jártas magyar költő-esszéista Babits Mihály alig két évvel később, 1928-ban állít fel teljesen hasonló látteleletet. „[...] az Ész, miután a XVII. és XVIII. századok folyamán kivívta autonómiáját minden hagyományos korlát gyámsága alól [...] végül saját magát is kritika alá vonta: s ez a paradox cselekedete lett megindítója annak a pszichológiai folyamatnak, mely a XIX. század folyamán szinte az Ész mazochizmusává fajult [...] *A tiszta ész kritikája* óta az emberi filozófia tevékenysége jóformán abban merül ki, hogy [...] az Ész tekintélyét aláássa” – ismétli meg Durant szkepszisét Babits *Az írástudók árulásában*, bár persze az ő tanulmányában már szó sincsen a szintetikus funkció visszanyerhetőségében reménykedő, anakronisztikus, chiliaisztikus feloldásról.¹⁶

Írásomban Németh G. Béla Heidegger és filozófia-apológiájából kiindulva az univerzáliaelvű, spekulatív bölcsélet kritikájáig jutottam el. Az irodalomértés és a filozófia kapcsolatát érintő dilemmajelzések, meglehet, már csak a dolgozat rövidegsége miatt is elnagyoltak, a kritikus hangvétel egyoldalúnak tűnhet. De problémafelvetésem talán így sincsen bizonyos igazság híjával. A megértésben érdekelt irodalmár beláthatja, hogy a filozófia spekulatív veszélyzónáitól való elhúzódnás az utóbbi évtized rossz tapasztalatai, látványos zsákutcái után különösen időszerű. A posztstrukturalizmus elméleti építményei soha nem látott mértékben szakadtak el az ember számára adott mindennapi, tapasztalati világtól; az életvilág és az irodalmi gyakorlat empirikus tanúságtételeire a teória, úgy tűnik, soha nem volt ennyire rászorulva. A normalitás megértőkéességének belátása és presztízisének visszaállítása sürgető, megkerülhetetlen feladatunk. S a spekulatív racionalizmus mindebben aligha lesz segítségünkre. A filozófiától megbűvölt tekintet törvényszerűen fordul másfelé. Szemünk az életvonalakozásokat kereső, kognitív érdekű, eleven szaktudományokat fürkészi, irodalmár ösztöneink a megújulni akaró módszertan irányában tapogatóznak.

15 Will Durant: *A gondolat hősei*. Ford. Benedek Marcell. Budapest, 1931, Dante kiadás, 5.

16 Babits Mihály: Az írástudók árulása, in Babits: *Esszék, tanulmányok*. II. kötet. Budapest, 1978, Szépirodalmi, 207–234. Az idézet: 217–218.